

ԼԷՕԻ ԳՐԱԿԱՆ ՅՈՐԵԼԵԱՆԸ

1883—1908

անդամակցութեամբ կ'ողջունէ բովանդակ Հայութիւնն արդիւնալից Յոբելեարին քսանութինգամեակը. ուրախ ենք, շատ ուրախ: Մեր ուրախութիւնը բազմակողմանի է: “Արժանի է մշակն վարժու իւրոյ, սկզբունքն՝ աւելի մխիթարականն ան է մանաւանդ՝ թէ յարգոյ Յոբելեարին եւ թէ մեզ, որ հայ ժողովուրդը սթափած՝ կը յարգէ իւր անձնատուր գործիչը, դարձեալ շնորհիւ Յոբելեարի տոկուն ճգանք եւ ընդուն քրտինքի: Այս աներկբայ է: Լէօ իւր ստուար հատորներու մէջ, երբ մէկ կողմանէ կ'անմահացնէր գլխաւորաբար ուստահայ՝ կարծես մոռցուած մեծ գրիչները, գաղափարի զոհուած ազգային հերոսները, ուստահայ գրականութեան վերածնունդեան ռահիւրանները, միւս կողմանէ ազդեցիկ գոյներով կը նկարագրէր ժողովրդեան ցուրտ անտարբերութիւնը, ապերախտութիւնը, որ յառաջադիմութեան բարոյական ամենագլխաւոր խոչընդոտներն են: Լէօի հատորները, շնորհիւ իրենց ժողովրդականութեան՝ կը ծաւալէին ժողովրդեան ստուար խաւերուն մէջ, եւ ժողովուրդը մարտնչով զանոնք, սկսաւ վերջապէս ճանչնալ ազգին զոհուած մշակներու մեծութիւնը, սորվեցաւ զնահատել զանոնք: Բախտաւոր է Յոբելեարը, որ այժմէն իսկ սկսաւ վայելիլ իւր քրտանքը քաղցր պտուղն. այս արժանի է առանձինն եւ սրտագին շնորհաւորութեան:

Հայ գրականութեան մէջ Լէօի դիրքը քարձր՝ շատ քարձր է: Բարձր է Լէօ, որովհետեւ առանց չափազանցութեան կրնանք ըսել թէ գրաւած է այնպիսի ինքնուրոյն դիրք մը, որ ազգին մէջ իրեն մրցակից մատնանշել չենք կրնար. մեր անցելոյն մէջ հայ գրիչներէն եւ ոչ մին կրցած է սուղ ժամանակի մէջ այն անմիջական արդիւնքն յառաջ բերել, ինչ որ Լէօի յաջողած է: Մենք ունեցած ենք որոշ չափով հմուտ ընթերցողներ, պատմագէտ-քննադատներ, լեզուագէտներ, թարգմանիչներ, ընթերցողներ եւ վիպասաններ, բայց ասոնք աւելի ի նկատի առած են քարձրագոյն դասը: Լէօ պատմագէտ է եւ քննադատ, ընթերցող է եւ վիպասան՝ բայց միշտ ժողովրդական: Ազգութեան այս նուիրական տարրը գրաւած է ազնիւ Յոբելեարի բովանդակ ուշքը, եղած է Լէօի համօրէն գործունէութեան վախճանն ու նպատակը. Լէօի վարկը ըուն ժողովրդականութեան մէջ կը կայանայ: Լէօի քարձրութեան մէկ ցայտուն ապացոյցն ալ իւր ներքին էութեան ու հոգւոյն հակառակ չգործելն է, որով ստոյգ է իւր բախտը ներկային հայեացքներուն եւ գաղափարներուն հետ չյարմարեցաւ միշտ, բայց կրնանք ըսել, թէ իր անձին ու խղճին հետ հաշտ մնաց: Պատշաճ կ'ըլլայ հոս դնել Լէօի գրութեանց պատկառելի ցանկը, թէ վիպականն եւ թէ գրական-պատմականը, ընթերցողին մտադրութեան յանձնելով պարզապէս զանազան թերթերու մէջ իւր բազմաթիւ յօդուածներն:

1. Վէպ թէ պատմութիւն. Եռշի 1887.
2. Վահան Մամիկոնեան. Եռշի 1888.
3. Ծայրեր. Եռշի 1888 ("Մշակ", էն).
4. Կորածներ. Թիֆլիս 1889 ("Մուրճ", էն).
5. Արնագին. Թիֆլիս 1890.
6. Դաւիթ եւ Մհեր. Մոսկուա 1891.
7. Վերջին վերքեր. Թիֆլիս 1891.
8. Իմ յիշատակարանը. Եռշի 1891.
9. Թաթախման գիշերը, Եռշի 1892. Բ. տպ. Թիֆլիս 1903.
10. Ախտահանութիւն. Բագու 1893.
11. Երեւելի մարդիկ. Բագու 1894.
12. Մեծիկի Աղջիկը. Թիֆլիս 1898 ("Մշակ", էն) Բ. տպ. 1905.
13. Գլադաստն. Թիֆլիս 1899.
14. Հայկական տապաքութիւն. Թիֆլիս, Ա. հտր. 1901. Բ. տպ. 1904. Բ. հտր. 1902.
15. Անգուգականը. Եռշի 1902 ("Մուրճ", էն).
16. Գրիգոր Արծրունի. Թիֆլիս. Ա. հտր. 1902. Բ. հտր. 1903. Գ. հտր. 1905.
17. Ստեփաննոս Նազարեանց. Թիֆլիս Ա. եւ Բ. հտր. 1903.
18. Յովսէփ Կաթ. Արդութեան. Թիֆլիս 1903.
19. Պէշիկթաշեան Մ.- Տաղեր. Թիֆլ. 1903 (հրտ. Լէօի ընտիր յառաջարանով).
20. Կարմիր գտակը. Բագու 1904.
21. Ս. Մեսրոպ. Թիֆլիս 1904.

Ահա Լէօի համեստ գրադարանը, որ իւր ըովանդակութեամբ ամէն հայու համար միշտ թարմ պիտի մնայ, միշտ մերձենալի եւ օգտաւէտ թէ՛ գիտնոյն եւ թէ՛ ուսմին: Լէօի գլխաւոր գրութեանց վրայ թերթիս 1904 Յունուար թուի մէջ ծարտարագոյն եւ հմտագոյն գրիչ մը՝ Կ. Տիւրեան արդէն խօսած ըլլալով մենք լոկ ընդհանուր տեսութիւն մը կ'ընենք Լէօի գրական գործոց:

Լէօ իբրեւ մատենագիր անաշտ քննադատ է. իւր քնածին հանճարովն եւ փորը ի շատէ աղբերաց օգնութեամբ՝ կը ստեղծէ նախ ընտրոշ գաղափարներով ինքնակաց դիրք մը, համոզմունք մը: Այնուհետեւ կ'անցնի առարկային առաւելութիւնն ու թերութիւնը կշռելու, հեռու կուսակցական գրգռութիւնէ եւ յուզմունքէ, միշտ իւր համոզմունքը ծառայեցնելով իբր կշռեցոյց սլաք: Թերութիւնը մատնանշած ատեն, Լէօ երբեք տղայական հեգնութիւններու չի դիմեր, երբեմն սակայն ուր հարկ կը համարի՝ վայելուչ աւելի կատակի քան ծաղրական ոճի կը դիմէ: Եթէ Լէօի քննադատութեանց մէջ արատ խուզարկել ուզուի, այդ պէտք է — որովհետեւ համոզման եւ սկզբունքի տէր է — Լէօի համոզմանց մէջ որոնել: Ուր սակայն ուղղամիտ խուզարկուն եթէ ըրորովին ճշունունայն ալ դուրս չգայ, պատճառը Լէօի աղբերաց վերագրելու է, որ դժբախտաբար հայ եւ ռուս աղքատիկ հորիզոնէն անդին չ'անցնիր: Անաշտ ըլլալու համար, պէտք է դիտել նաեւ, որ երբեմն փորը ինչ նախապաշարմանէ գերծ չի մտար Լէօ:

Լէօ շրջահայեաց է եւ խղճամիտ. իւր ամէն պատմական կենսագրական հեղինակութիւններն, ընդհանուր պատկերացում մըն են ժամանակին. իւր գրութեանց շիւթին վուլի կը տիրէ, խուզարկու աշօք կը կրկնէ հինն ու մոռցուածը: Ի ծուղ սկսե-

լու արեւելեան խակ սովորութիւնը հոս ալ կը տեսնուի, քայց այնպիսի հաճոյական գոյներով եւ ճարպիկ հեռատեսութեամբ, որ ընթերցողը ձրի ապրանք ստանալու գոհունակութեամբ՝ հրաժեշտ կու տայ զրութեան: Այս ոճը առանց տարակույսի միծանուն Հեղինակին մասնաւոր դիտաւորութիւնն եղած է. վասն զի հայ հասարակութիւնը մասնագիտական զրուածքներ մարսելու ընդունակութիւնը չունի, հարկ է մանրամասն խնդրոյն ծագումն ու պարագաները յերկրել դիւրմբունի ոճով, որպէս զի դիտուած նպատակին հասնուի:

Լէօի մէջ կը տիրէ պատմաբանի բնածին հանճարը: Եթէ քարճրագոյն կրթութեամբ օժտուէր եւ եւրոպացի գիտնոց դիւրութիւններն ու միջոցներն իրեն չպակուէին, մենք ապահովապէս հռչակաւոր պատմագիր մ'ունենալու միջիմարական պարծանքն պիտի վայելէինք այսօր: Լէօի պատմական կենսազրական հեղինակութիւններ, մասնաւոր օժութիւն մ'ունին. երկար մանրակրկիտ՝ երբեմն նաեւ հեռաւոր նիւթեր, երբեք ծանծրութիւն չեն պատճառեր: Ընթերցողն սկզբէն մինչեւ վերջը նոյն լարուած ուշադրութեամբ կը հետեւի Հեղինակին. իր ծապաղ ոճը միայն այնչափ դիւրամարս չէ: Հարկ է առանձինն շեշտել նաեւ Լէօի վիպասական կողովը: Մեծիքի Աղջկէն իւր վիպական գլուխ գործոցը, պահ մ'ենթադրել կու տայ իւր ամբողջութեան մէջ, որ արեւելեան երեւակայութիւնն իւր վառվուռն գոյներով հոն չի թագաւորեր. ըստ հետեւորդի Լէօ իբր վիպասան մեծ դիրք մը չի զբաւեր: Այս սակայն պատրանք է թէեւ, քայց ոչ առանց հիման: Լէօ միշտ քաղն նպատակներ դիտած է. գեղարուեստը ժողովրդեան բուն պիտոյից հանդէպ երկրորդական դիրք ունեցած է իրեն քով: Իւր բովանդակ զրութեանց նիւթը, հայ պատմական ժողովրդական կեանքէ առած՝ եւ ձգտած է միելու այդ կեանքը դէպի մերձաւոր գաղափարականը, ըստ ամենայնի անմահ Բաֆֆիի դրութեամբ. այս տարբերութեամբ, որ Բաֆֆիի մէջ տիրողն է վիպականը իսկ Լէօի մէջ պատմականը:

Մեծ է նաեւ Լէօ իբր հրապարակագիր. այնպէս որ իւր մանաւանդ վերջին շրջանիս մէջ այլեւայլ թերթերու մէջ գրած հատուածներն նահապետական տիպ կը կրեն եւ ինքնաբերաբար ազդեցիկ են հասարակութեան վրայ: Թող այն որ ամէն նոյն կարգի հանդարտ արդարակորով զրուածք ունի ազդելու առաւելութիւնն՝ Լէօի գրիչն ազգային պատկառելի հեղինակութիւն մ'ունի նաեւ: Այս իւր արդար իրաւունքն է, որուն լիուրի գիտակցութեամբ թարգման հանդիսացած է իւր աշխոյժ գրիչը:

Լէօ Ռուսահայ գրականութեան մէջ ուրոյն ոճ մ'ունի, ոճ մը, զոր իրաւամբ հայկական անուանել կրնանք, եթէ ներեալ է քնականը հայկական յորճորջել: Որովհետեւ Լէօ ծագմամբ ժողովրդական եռուն շրջանէ մ'ըլլալով եւ արուեստէ ու բռնազրուութենէ հեռու՝ ընտանեկան շրջանակի մէջ զարգանալով դժուարաւ անոր մէջ ոճի օտարութիւն միտք կը գտնէր, քաց ի ռուսականէն, որմէ գերծ չէ նաեւ Գովկասի ժողովուրդը: Երբ Լէօ կոխեց ռուս մատենագրութեան խառնակ ասպարէզը, փոքր ի շատէ ոճի մը տէր էր արդէն:

Լէօի ռուսահայ մատենագրութեան մէջ, լեզուական տեսակէտէ ունեցած բուն նշանակութիւնն այն է, որ իւր պատկառելի հատորներով նոր ոյժ մը տուաւ ռուսահայ գրական լեզուին: Բաւական ժամանակ էր արդէն Գովկասի լուսաւորիչներու յարգելի դասը, ռուսահայ լեզուին ինքնուրոյն գրական լեզուի իրաւունքը վաստակած էին: Ոչ թէ երբեմնի նաեւ չափազանցուած վէճերով եւ վայրաւատիւն նեղ կուսակցական կարծիքներով, այլ այն պատկառելի գրադարանով, որ մոխացաւ

յընթաց տասնեակ տարիներու: Լէօ յայսմ ամենակարեւոր դերքն ունի, թէ իւր հեղինակութեանց քանակութեամբ եւ թէ լեզուին եւ ոճին որպիսութեամբ: Եթէ մեր ներկայ ուսանայ գրիչները հետեւէին Լէօի այս ոճին, մոռալոր ըլլային փոքր ինչ խորթութեանց, այսօր պիտի դիւրանար մեծապէս ուսանայ լեզուին քերականութիւնն եւ համաձայնութիւնը: Դժբախտաբար այսօրուան մանուսանդ լրագրական հրատարակի վրայ երեցողներէն շատերը, այնպիսի աղիկամի ոճ ունին, որ միշտ անմարտելի եւ խորթ կը մնայ: Գլխաւորաբար քառերու ընտրութեան մէջ տիրող օտարամիտութեան խտրիւ՝ կարծես զրիկ կորուզն եւ ոյժն առաւելու կը ձգտին: Բաղձալի էր, որ մեր ներկայ Գովկասանայ կարգ մը հեղինակաւոր եւ ծեռնհաս գրիչներն, ծեռնարկէին քերականութեան (համաձայնութեան կարեւորութիւն տալով) եւ քառազրքի մը, որպէս զի մեր ներկայ լմացող գրականութեան՝ յաջողի ծեռք քերել այն միօրինակութիւնը, զոր վաղուց մեր տաճկահայ եղբայրներն կը վայելէին: Այս կարեւոր եւ մեծ ծեռնարկիս մէջ ալ հարկ է որ Լէօ կենդոնական ուղեցոյց ընտրուի:

Լէօ որչափ ալ ֆիզիքապէս խոնջած վիճակի մէջ ըլլայ, դեռ գործելու քաւական ոյժ ունի, դեռ ծեռնհաս է ճոխացնելու հայ աղքատ գրականութիւնն նոր նոր հատորներով, եթէ միայն Ազգը չզլանայ կատարել իւր պարտքը, ապահովելով Լէօի նիւթական անդորրութիւնը: Հարկ է ուրեմն յարգանք շնորհակալ ըլլալ այն անձանց, որոնք անգուզական Յոքեւեարի նիւթ կան անդորրութիւնն ապահովելու կը ձգնին, կը յուսանք որ հայ ժողովուրդը պիտի չզլանայ գործակցիլ սոյն վախճանին յաջողութեան, համոզուած ըլլալով, որ Լէօ իւր գոյութեամբ միայն պատիւ է Հայութեան եւ մասնաւորապէս պարծանք ուսանայ գրականութեան: Լէօի պատմական ամենալոյս տիր գործոյն շարունակութիւնն՝ տպագրութեան կը սպասէ, քաղձալի էր զայն որ մի յառաջ տեսնել: Բաղձալի է, որ ամէն ծեռնհաս հայ ընտանիք, Լէօի օգտաշատ գրադարան մ'ունենալով պարծի, այս պատուականագոյն քարոյական վարձատրութիւնն է յարգելի Յոքեւեարին:

“Ինչ որ ցանես, զայն կը հնձես,” առածը՝ կարծես մասնաւորապէս հայ մտքի մտաւորական մշակներուն համար չէ ճշմարտած երբեք: Մեր անցելոյն եւ ներկայիս մէջ անգամ՝ ամէն զրիկ նուիրուած անձնաւորութիւն, յաջողած է լոկ պատրաստել մոռացութեան եւ գրկման ցուրտ գերեզման մը: Առնունք նոյն իսկ մեծանուն Յոքեւեարը: Ամբողջ 25 տարի գործեց, վաստակեցաւ, քրտնեցաւ հայ ժողովրդեան քարոյն՝ հայրենեաց սիրոյն համար, մինչեւ իսկ վրայ տուաւ ու քայքայեց իւր նիւթական գործիւնները: Սակայն իւր սիրոյն, աշխատութեան, անձնագոհութեան դիմաց՝ զոնէ ցայժմ՝ հնձեց լոկ անտարբերութիւն, անկարեկցութիւն, ապերախտութիւն: Ալելի չննք ուզեր պարգել այս այլանդակ պատկերը: Ներկայ գրական Յոքեւեարն թող առիթ ըլլայ քանալու հայ ժողովրդեան աչքը, որ մանչնայ իւր քարերարը եւ համապատասխան պարտքը: — Մենք առ այժմ՝ ջերմապէս ողջունելով յարգելի Յոքեւեարը, կը մաղթենք անհամմատ պայծառ 50 ամեակ մը, աւելի զուարթագին օրերու մէջ եւ կը քաղձանք տեսնել հայ գրականութիւնը ճոխացուած Լէօի ապագայ արդիւնաւոր երկերու շարքով:

Հ. ԱԹԱՆԱՍ ԱԽԵՏԻՍԵԱՆ